

TÜRÜK

2022, Yıl/Year: 10, Sayı/Issue: 28, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received: 07.01.2022*

Kabul Tarihi / *Date of Accepted: 21.03.2022*

Sayfa / *Page: 1-27*

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / *Writer:*

 Prof.Dr. Metin ÖZARSLAN

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü
Öğretim Üyesi

metino@hacettepe.edu.tr

 Ezgi Oya GÜMÜŞ

Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk
Halkbilimi Ana Bilim Dalı, YÖK 100/ 2000 Öncelikli Alan Bursiyeri

ezgioya@gmail.com

BİR KÜLT OLGUSU OLARAK KIRGIZİSTAN “TAŞTAR ATA” KURGANI

Öz

“Taştar Ata” Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te bulunan kutsal olarak görülen mekânlardan bir tanesidir. Taştar Ata aynı zamanda içerisinde taş balbalların, obooların, adak ağaçlarının, petrogliflerin geleneksel Kırgız evi Boz Üy’ün, bulunduğu, İslâmiyet’le harmanlanarak yeni form almış eski Türk halk inançlarının izlerinin görüldüğü, çeşitli amaçlarla ibadet ve ritüellerin yapıldığı bir kurgandır. Kırgız Türkleri kutsal gördükleri mekânları, ata mezarlarını ve bu tarz mekânları atalarının ruhlarına dua etmek, onlara saygılarını sunmak, kurban kesmek, sağlık, çocuk, para, iş vd. dileklerini dilemek, ata ruhlarından koruyuculuk istemek için sıklıkla ziyaret etmektedirler. Bu ziyaretler sırasında yapılan dinî uygulamalar ve benzeri ritüellerde iç içe geçmiş birden çok kültür [dağ, taş, ata, ölü, ateş, ağaç vb.] açığa çıkmaktadır. Bu çalışmada, Kırgız Türkleri için kutsal olan Taştar Ata’da animist dönemden İslamiyet dönemine kadar ulaşan atalar kültürü başta olmak üzere, iç içe geçmiş diğer kültürler, kutsal mekân ziyaretleri ve bunların işlevleri açısından incelenerek değerlendirilmiştir. Ayrıca madde-alkol bağımlısı, insanların tıp merkezi bünyesindeki hekimler tarafından yürütülen “Lapidopisikoterapi” (LPT) madde bağımlılığı ve ruhsal sorunların taşla dönüştürülmesi esasına dayanan tedavinin Taştar Ata’da sağaltım ve rehabilitasyon amaçlı kullanımı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Taştar Ata, kurgan, kült, sağaltım, rehabilitasyon, Kırgızistan

THE "TASTAR ATA" KURGAN IN KYRGYZSTAN AS A CULT PHENOMENON

Abstract

"Taştar Ata" is one of the sacred places located in Bishkek, the capital of Kyrgyzstan. Taştar Ata is also a kurgan where stone balbals, oboos, votive trees, petroglyphs, traditional Kyrgyz house Boz Üy, are located, where traces of old Turkish folk beliefs blended with Islam and new forms of old Turkish folk beliefs are seen, where worship and rituals are held for various purposes. Kyrgyz Turks often visit places they consider sacred, ancestral graves and such places to pray to the souls of their ancestors, pay their respects to them, sacrifice, wish health, children, money, work, etc., and to ask for protection from ancestral spirits. During these visits, several cult mountains, stones, ancestors, the dead, fire, trees, etc., intertwined in religious practices and rituals, are revealed. In this study, other intertwined cults, especially the cult of ancestors that reached from animist period to Islamic period in Taştar Ata, is sacred for the Kyrgyz Turks, were examined and evaluated in terms of visits to sacred places and their functions. In addition, the use of treatment based on the conversion of substance abuse and mental problems into stone for the purpose of treatment and rehabilitation at Taştar Ata, is carried out by physicians within the medical center of substance-alcohol dependent people, "Lapidopycoterapy" (LPT), has been discussed.

Anahtar Kelimeler: Taştar Ata, kurgan, cult, therapy, rehabilitation, Kyrgyzstan.

Giriş

Taştar Ata başta atalar kültünün ve onunla ilişkili diğer kültlerin açığa çıktığı, kültlerle ilgili inanışlara dair uygulamalarının yapıldığı kutsal olarak kabul edilen bir mekândır. Konum olarak "Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'e 10 kilometre uzakta, Tanrı Dağları ve Çuy vadisinin sınırında, vadi ile adı taşıyan dağ platosunun merkezinde çevresi taşlara çevrili bir kurgandır"¹Taştar Ata kurganının içerisinde oboolar², taş balballar³, saymalı taşlar⁴ çaput bağlanmış adak ağaçları, yaz kış

¹ Kurgan; Codex Comanicus'da "en gihoft grab" (Kuun 1880: 222) ve "tumulus" (Kuun 1880: 231) olarak geçmektedir. Radloff (1899: 570, 940), sözlüğün neşrinden önce çıkardığı Codex Comanicus tetkikinde "kurgan" kelimesini "Grabhügel", yani "mezar tepesi" olarak izah etmiştir. Kıpçak Sözlüğünde "kurgan" kelimesinden sonra "iv" kelimesi getiriliyor ve "des toden hws", yani "ölü evi" diye izah edilmektedir. (Barthold 1947: 518). Göktürk ve Uygur hanedanlıkları dönemlerinde kurganların üstüne "bengütaş" denilen büyük bir taşlar dikilmiş (İnik 2020: 56-57) olduğu bilinmektedir.

² Oboo, bir taş tepesi, bir taş yığıdır. İnsanalar bir geçidin tepesinde, mola verip atlarından indiklerinde bu yığınlar beş veya altı taş atarak zamanla atlarından indikleri yerlerde yığılan bu taşlardan bir tepe oluşmasını sağladılar. Oboolar dağın ruhuna adanan kurbandır. (Yudahin 1985b: 60). Oboo, ovo: yığın, küme, öbek, taş yığını; bilhassa obo çevresinde din törenleri düzenlenen mezar veya anıt olarak yapılmış taş yığını ve kurgan; tümsek sınır işareti. (Besli 2012: 404). Sibirya'nın bazı bölgelerindeki dağ sırtlarında, ulaşılması güç olan yerlerde "Obo" adı verilen taş yığınları görülür. Bu yığınlar her geçen kişinin yığının üzerine bir taş daha atmasıyla oluşmuş, eğer bu yerine getirilmezse, yolculuk edenlerin başına bir belâ geleceğine inanılan gelenek hâlen sürmektedir. (Harva 2015: 321). Obo kelimesi eski devirlerde Orta Asya'da "kabile tanrısının bulunduğu, kurban ve adaklar kabul ettiği yere yapılmış tepe" manasında kullanılmıştır. Oğuzlarda muayyen bir "obo" etrafında toplanan koruyucu ruha tapan aile manasında kullanılmaya başlanmıştır. Bu kelimenin en eski bir Türkçe kelime olduğuna şüphe yoktur (İnan1968: 616). "Kâşgarlı Mahmut DLT'de "oba" karşılığında Oğuzca karşılığı verilmiştir (Atalay 1985 I/86) ve kabile anlamına gelmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 42). Altaylarda dinî törenlerin yapıldığı tepelere "oba" denir. Doğu Türk lehçelerinde "oba-obo" adı verilen yapma tepelerde "cedd"ler ve eski kahramanlar anılır (Hassan 1985: 44).

³ Balbal, Eski Türklerde kişinin anılması için mezarının veya bazı kurganların etrafına dikilen taş. (Parlatır ve Gözaydın, 1998: 208). Balballar ölen Alpin, hayatında öldürdüğü düşmanların adına mezarına konulan taşlardan ibarettir (İnan 1962: 230). Türklerde, ölen hakan veya beyin hayatta iken öldürdüğü düşman sayısına taştan heykeller dikmek adetti. Bunlara balbal denir. Amaç balbalın temsil ettiği kimsenin, ölümler dünyasında, ölene hizmet etmesini sağlamaktır (Radloff 2008: 169).

⁴ Saymalı Taş, Saymaluu taş, işlemeli, nakışlı (taş) (Yudahin 1988b: 642).

kaldırılmayan boz üy⁵, bir kümbet⁶, sonradan yapılmış diğer dinlere (Budizm, Hristiyanlık, Yahudilik) ait küçük ibadet yerleri ve ayrıca kurgana ait iki ayrı efsane de bulunmaktadır. Kırgızistan'ın genelinde çok sayıda kutsal mekân bulunduğu bilinmektedir. Yalnızca “Talas bölgesinde 250 adet kutsal yer bulunmaktadır” (Pembeci, 2014:102). Taştar Ata kutsal mekânı ise aynı anda iç içe geçmiş birden çok özelliği barındırarak Kırgızistan'ın geneline yayılmış diğer kutsal mekânlardan ayrılmaktadır.

Kurganda kültler ve bunlara dair inanç uygulamaları (adak dileme, ağaçlara çaput bağlamak, oboolara taş atma, saçı saçma, kurban kesme, ateş yakma, baş üstünde taş taşıma, taşlara dilek dilemek vd.) şeklindedir. Taştar Ata'da aynı zamanda Tıp Doktoru Jenişbek Nazaraliev öncülüğünde tıbbı tedavilere ek olarak madde ve alkol bağımlılarının sağaltımı için halk inançlarına dair çeşitli uygulamalar yaptırılmaktadır. “şamanist Türklerin inanışlarına göre her dağın, her kutlu pınarın, göl ve ırmakların, kutlu ağaç ve kayaların ‘izi’leri (yani sahipleri) vardır” (İnan 1962: 39). Kurgan kutsal bir mekân olmasının yanı sıra taşların atası, insanların, dağların koruyucusu, iyesi⁷ olma özelliğine de sahiptir. Taştar Ata kurgandaki taş balbalları, obooları görmeye gelen yerli ve yabancı turistlerin de uğrak yeridir. Kurgan aynı zamanda panoramik seyir tepesidir. Başkent Bişkek dağın eteklerinden çok net bir şekilde gece ve gündüz seyredilebilmektedir. Tüm bu özellikleri ile “Taştar Ata zamanla herhangi bir olayın onuruna yapılmış bir anıt, kutsal, dini, kült ve ritüellerle ilgili bir komplekse dönüşmüştür” (Belyakov 2018). Günümüzde kurganın girişinde kurgan ve hakkında Kırgız Türkçesinde, İngilizce ve Rusça bilgilerin olduğu inanışlara ve kutsal mekâna dair bilgilerin olduğu tabelalar, bayrak direkleri ve ışıklandırma sistemleri bulunmaktadır.

Fotoğraf 1. Taştar Ata kurganında yer alan Taş Heykel [Balbal]⁸

⁵ Boz üy, Kırgızların ve göçebe halkların üzeri keçe ile kaplı çadır.

⁶ Kümböz, kubbe, kümbet, türbe (Yudahin 1988b: 537).

⁷ İye, sahip (Tanrı için), idi, içe (Bayat ve Aliyeva 2008: 107). İçe, sahip, iye, bey, peri ruh (Bayat ve Aliyeva 2008: 98).

⁸ Fotoğraf: (Yuri Belyakov). <https://slovo.kg/?p=100292> [Erişim Tarihi: 24.04.2021]

Araştırmanın sonraki bölümlerinde detaylıca ele alınacağımız özellikleri ile Taştar Ata somut ve somut olmayan kültürel miras ürünlerini içerisinde barındıran, bir bütün olarak halkbilimi açısından son derece zengin bir hazine olarak karşımıza çıkmaktadır.

Taştar Ata Efsanesi ve Kurganda açığa çıkan kültürler

Kırgız Türkleri tarafından yüce, kutsal görölen dağın adı bir zamanlar bu vadiye yaşamış olduğu var sayılan, ruhunun da hâlâ bu dağda olduğuna inanılan, kültleşmiş bir varlık olan Taştar Ata'dan gelmektedir. Türkistan coğrafyasında “dağlar ve tepeler, tarihin bilinen en eski devirlerinden beri yükseklikleri, gökyüzüne yakınlıkları dolayısıyla insanların gözünde ululuk, yücelik ve ilahilik timsali kabul edilmiş, bu yüzden de insan üstü varlıkların, ilahların mekânı olarak düşünölmüştür” (Ocak 2002: 114). Taştar Ata doğa üstü güçleri olan, ilahi bir varlık olarak kültleşmiştir. “Mitik örüntünün temel yapı taşları olan kültürler, şekillenmiş bir ruh ve onun kişileştirilmiş tasviri üzerine mitik ve dinsel olarak inşa edilmişlerdir” (Dilek 2020:51). Taştar Ata da hakkındaki efsanede geçtiği üzere iblislerle savaşmış dinsel ve mitik zeminde kişileştirilmiş, kült bir kahramana dönüştürölmüştür.

Taştar Ata'nın dağda yaşamış olduğuna dair izler, kurgandaki oboolardan, taş balballardan ve hakkındaki efsaneden anlaşılmaktadır. Efsaneye göre “İnsanın kötölüklerin tüm sınırlarını aştığı zamanlarda kahraman Taştar-Ata'nın ülkesine kötölük güçleri ve iblisler gönderilmiştir. Kötölüklerle devasa taşları mermi gibi kullanarak savaşmış, iblisleri yok etmiştir. Sonrasında dinlenmek için çayırlara uzanıp taşlaşmıştır. Bir zamanlar kalbinin attığı vadiye insanların bıraktıkları “ruh taşları” adı verilen taşların birikmesiyle devasa kaya oluşmuştur” (Baylo 2005). Taştar Ata efsanesinden ibislere karşı yapılan savaşın zorlayıcı ve uzun soluklu olduğu da anlaşılmaktadır. “Efsaneye göre halkın hamisi (iyesi) kahraman Taştar-Ata tepelerde bulunan bereketli vadinin özgürlüğü için 40 gün 40 gece kötölük güçleriyle, savaşmış, zafer kazandıktan sonra, uzandığı tepede sonsuz uykuya dalmıştır”⁹. Kurganın yakınında Beş-Küngöy köyü bulunmaktadır. “Köyde yaşayan aksakalların anlattıklarına göre kahraman Taştar Ata'nın bir zamanlar kalbinin attığı yerde “Kurtuluş Höyüğü” oluşmuştur” (Nazarialiev vd. 2014). Anlatılan efsane de dikkat çeken noktalar “kahraman” olarak adlandırılması, “ata-baba” olarak kırk gün kırk gece iblislerle, kötölüklerle devasa taşları kullanarak savaşması, ölümünden sonra da dağa, taşa dönüşmesi ve kutsallık kazanmasıdır. Beş-Küngöy Köyünün aksakallarına anlattıklarına göre kurganın aynı zamanda adı “Kurtuluş Höyüğü”dür. Bişkek ve diğer civar köylere de çok yakındır. Bu nedenle gündelik hayatta insanların sıklıkla uğradığı kutsal mekânlardan bir tanesidir. İki numaralı fotoğrafta kurganın taş basamaklarının önünde kutsal mekâna ve onun kurtuluşunu, korunmasını sağlayacak olan Taştar Ata'ya, taşların koruyucu ruhuna dualarını, saygısını sunan geleneksel kıyafetleri içerisinde Kırgız Türkü kadın görölmektedir.

Taştar Ata'da yer alan bir başka efsane de kurganda yer alan ve kurganın girişinden kurganın en tepe noktasına kadar ulaşan 365 basamaklı bir merdiven hakkındadır. Taştar Ata'da yer alan merdivenler oboolara da fırlatılan taşlardan oluşturulmuştur. “Girişten höyüğün içine doğru giden 365 basamaklı merdiven iç arınmaya giden yolu sembolize etmektedir. Taş basamaklar hakkındaki “efsaneye göre, taşını yukarı taşıyan kişi attığı her adımda problemlerinden kurtulmaya bir adım daha yaklaşmaktadır. Arınma sağlayan taşların etrafındaki taş balballar da kapı bekçileridir” (Belyakov, 2018. ERİşİM: 05. 07. 2021). Bu efsane de Kahraman Taştar Ata ve kurgandaki atalar ve taşlara dair kült inançlarla ilişkilidir. Taşlar insanları kötölüklerden arındırmakta, sağaltmakta ve korumaktadır. Üç numaralı fotoğrafta kurganın basamaklarını başlarının üzerindeki taşlarla tırmanan çocuklar görölmektedir. Kırgız Türkleri Millî Marşı'nda “Bizge cetken ata saltın, murasın, yıık saktap urpaktarđa bereli / Bize ulaşan ata geleneğini, mirasını kutsal bilip koruyarak gelecek

⁹ <https://nomadslan.ch/> [Erişim Tarihi: 20.08.2021]

nesillere verelim” (Sadıkov vd. 1992) şeklinde yemin etmektedirler. Kutsal mekâna iyileşmeye, dua etmeye sağaltım amaçlı gelen yetişkinlerin yanında gelen çocuklar da ebeveynleri gibi uygulamaları yapmaktadırlar. Bu da ata babalardan kalan geleneğin aktarıldığının göstergesidir. Kırgız Türkleri için kültürel mirasın aktarımı milli marşlarından da anlaşıldığı üzere önemlidir. Üç numaralı fotoğrafta ellerinde taşlar Taştar Ata’daki basamakları tıpkı anne babaları gibi tırmanan çocuklar görülmektedir.

Fotoğraf 2. Taştar Ata’ya saygısı sunan Kırgız Türk’ü kadın¹⁰.

Taştar Ata taşlaşmış, dağa dönüşmüş ruhen var olan ancak fiziki olarak görülemeyen kutsal, kültleşmiş bir varlıktır. Türkler tarafından “taşlar, kayalar birtakım doğaüstü kudretlerle nitelenmiş, içlerinde tanrıların, ataların, cinlerin eğleştiğine inanılmıştır” (Örnek 1995: 101). Kurganda yer alan ve bekçilik yaptığına inanılan taş balballar da doğa üstü güçlere sahip, canlı olduğu düşünülen, kutsal ve kült varlıklardır. “İlk insanların inançlarında, kendilerini yaratan, her şeyin bir sahibi olan, kutsal bir varlığın bulunduğu görülmektedir. Onlara göre gözle görülmeyen bu kutsal varlık(lar)ın olağanüstü güçleri ve sihirleri vardır” (Özarıslan vd. 2014: 156). Cansız olan ama ruhu olduğuna inanılan varlıklarla kültler¹¹ açığa çıkmaktadır. Kültler, tabiat üstü varlıkları yüce, kutsal görme, tapınma anlayışına dayanmaktadır. Taştar Ata kurganında da gözle görülür, elle tutulur hiçbir canlı varlık yoktur. “Kültlerin atalar veya tarihsel kişilikler veya daha genel bir ifadeyle kültürel kahramanlarla etkileşime sokulması, halk zihninde onların “gerçeklik” kazanmasında önemli olmuştur” (Yıldız Altın 2021: 193). Dağlar üzerinde birden çok kültün (ağaç, oboo, taş, ölüm vd.) bulunduğu, kutsal görülen varlıkların başında gelmektedir. “Yer-su ruhlarının en önemli mümessili

¹⁰ Fotoğraf: <https://nomadslanland.ch/en/before-you-go/kyrgyzstan/culture/sacred-mount-tashtar-ata> [Erişim Tarihi: 27.04.2021]

¹¹ Kült, lügatlerde kelime manasıyla, “ibâdet, tapınma, din”, “tapma, dinî tören” (Doğan 1989), “âyin, kutsî varlıklara gösterilen saygı” (Şemseddin Sami 1985) şeklinde tarif edilmektedir. Kült, kavram olarak, “Tanrı veya Tanrı olarak kabul edilen şeylere (tabiat üstü güçlere) saygı göstermek ve tapınmak, onlara bağlılığı ifade eden söz ve hareketlerde bulunmak” (Sosyal Bilimler Ansiklopedisi 1991: 351); “yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı, onlara tapınış. Bu saygı ve tapınış duayı, kurbanı, belli ritleri gerektirmektedir. Tapınakları toplantı evleri, kutsal olarak bilinen alanlar, tepeler, mağaralar, nehirler kült yer yeri olarak kullanılır; kült için bayram ve tören gibi belli zamanla seçilir; kült araçları bulundurulur, en önemlisi de bu amaçla toplanmış bir cemaat ile cemaati yöneten bir lider gereklidir” (Örnek 1971: 147-148). Antropolojik mâna itibarıyla, Tanrı veya Tanrılarla ilişki içindeki belirli bir gruba ait inançları ve âyin (ritüel) gibi dinî eylemleri ifade eder. Bu nicelik ve nicelikleriyle kült kavramı, ilkel inançlardan İlahî ve beşerî dinlere kadar bütün inanç sistemleri içinde görülmektedir” (Özarıslan 2003: 94).

dağlardır” (İnan 1986: 48). Taştar Ata da dağa dönüşmüş, ata statüsü kazanmış, ruhu olan, kült bir varlıktır. Taştar Ata’da üzerindeki ruhu olan cansız varlıklarla kutsallık özelliği kazanmaktadır. “Halk inançlarından, gelenek-görenek, töreye kadar bir dizi halk kültürü unsurunu ve kültür tarihine ait birçok hususiyeti bu sözlü anlatım türlerinde bulmak mümkündür” (Özarıslan 2014: 211). Kırgız Türklerinin atasözünde “Atañ-too seni caratkan, eneñ- suu seni caratkan, Kırgızdın too atası, suu enesi” (Uzun 2006: 290). “Atan dağ seni yaratmış, anan su seni yaratmış, Kırgız’ın dağ atası, su anası” denilmektedir. Dağların ata baba, suların ise ata ene ile özdeşleştirildiği görülmektedir. Bu atasözünde atalar kültü, dağ kültü, su kültü ve ruh inancı açığa çıkmaktadır.

Fotoğraf 3. Taştar Ata Kurganına ellerinde taşlarla gelen Kırgız Türkü çocuklar. (Fotoğraf: Jenishbek Nazaraliev).

Taştar Ata’da dağda yaşayan kahraman öldükten sonra yeniden dağa dönüştüğü görülmektedir. Ölen kahraman koruyuculuk, kutsallık kazanarak taşların atası olur. “Türklerde dağlara “han”, “ata” gibi isimler verilmiş olması da animist bir anlayışla bunların kişileştirilmek suretiyle kutsallaştırıldıklarını ifade etmektedir” (Güngör 2012: 25). Dağlar animizmle kişileştirilen kutsallaştırılan ve kült varlık haline gelen cansız ama canlı olarak kabul edilen varlıklardır. Dağlar Kırgız Türklerinin yaşadıkları yerler, ata babaları ve kutsal varlıklarıdır.

Taştar Ata’ya içinde bulunan taşlar, balballar, oboolar, vadi vd. canlı olmayan cansız olan tüm varlıklarla bir bütün olarak kutsal mekânı oluşturmaktadır. Bir bütün olarak kurgandaki tüm varlıkları ve onlara dair inançları kapsayan en geniş kült Gök Tanrı kültü ile de bağlantılı olan atalar kültüdür. Kırgız Türklerinin inançlarına göre “Ata (baba) kelimesinin kozmogonik bir “koruyucu” anlamına geldiği düşünüldüğünde, Cholpon-Ata (koyunların koruyucu azizi), Kambar-Ata (atların koruyucu azizi), Taştar-Ata veya Manas-Ata (dağların koruyucu azizi) olarak göksel hami ile ilişkilendirilmektedir” (Sıdıkov 2015). Taştar Ata da kötülükleri hisseden, savaşı koruyucu aziz, baba ve atadır. “Atalar kültüründe ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült konusu olmamakta, yalnızca saygıdeğer olanlar buna erişmektedirler” (Günay ve Güngör 2003:80). Taştar Ata da iblislerle savaşı, kötülükleri savuşturan, kahraman niteliği yüklenmiş bir varlık olarak kültleşmiştir. Kırgız Türkleri “dini inanışları gereği yaşlılara büyük saygı göstermekte, onları öldükten sonra bile aralarında yaşayan diriler olarak kabul etmektedirler” (Erdem 2000: 194). Taştar

Ata da yaşayan diri ata babadır. Iyık¹², kutsal olan yerlerdeki ata babalar ve onların ruhları da kutsaldır. Cansız varlıkların canlı ve ruhlarının olduğu inancı göksel hamî ile ilişkilidir. Ata babaların ruhları gibi “Dağların, yerden kaynaklanan ırmak ve suların, ağaçların, ormanların insan veya hayvan şeklinde beliren ruhları olduğu sanılıyordu. Ölmüş şöhretli kişiler de yer-su ruhlarına karışıyordu” (Esin 2001: 78). Halk inançlarına göre yer-su ruhlarına karışan ölmüşler bedenen var olmasalar da ruhen canlılık kazanmaktadırlar. Her şeyi canlı görme, inancı animizm¹³, “var olan her şeyin bir ruhu vardır ve bu ruh ölebilir... Otlar, ağaçlar, taşlar, dağlar, her şey yaşar” (Roux 2005: 35) anlayışından oluşan bir inançtır. Cansız olan varlıklar olan dağlarla ve taşlarla, ruhlar ve canlılık anlayışıyla etkileşim halindedir. Bu anlayış Manas Destanı’nın Sagımbay Orozbekov varyantında “Taş da canduu, cer canduu, darak bolup mömölöp, önüp turat kee canduu, baarı canduu bolmog / Taş canlı, yer canlı, ağaç olup meyve verip gelişir durur her bir canlı, hepsi canlı” (Musaev 1995: 200) şeklindeki dizelerde açığa çıkmaktadır. Cansız varlıklarla kaplı olsa da tabiat bir bütün olarak canlıdır. “İlkel kimse için insanla nesne, canlı ile cansız, özle biçim, somutla soyut arasında keskin bir çizgi yoktur” (Örnek 1962: 255). Tabiatın cansız parçaları olan dağlar, taşlar Türk inançlarında canlı olarak görülmektedir. Taşlar Ata’da da karşımıza önce taş, sonra dağa sonra da cansızken ruhen var olan kahraman ataya dönüşmüş bir varlık olarak çıkmaktadır.

Türkistan coğrafyasına yayılmış olan “Türkler ölenin yeri belli olsun diye kurgan inşa eder, mezarların üstüne tümsek yapar veya geniş daireler şeklinde taş yığar, hattâ taş heykeller (balballar) dikerlerdi” (Kafesoğlu 1998: 306). Kurganda dağdaki İslamiyet öncesi dönemden kalma taş balballar da işlevleri ve kült varlıklarla ilişkisi açısından dikkat çekmektedir. “Dağ ve taş”, “taş ve ata” vd. kültürler birbirinden ayrılmaz bir bütündür. “Taş heykeller her yönüyle ata kültürünü tüm canlılığı ile yansıtmaktadır” (Belli 2002: 1639). Ölülerin hizmetkârı balbalların dikildiği yerde ölüler kültürünün varlığı görülmektedir. Ölüye tapma kültürü, ölüyü ataya dönüştürmeye yönelik olması bakımından ilintili olsa da ölülere tapma ile atalara tapınma iki ayrı kültürdür¹⁴. “Balbalların temsil ettiği kimsenin, ölüler dünyasında, ölene hizmet etmesini sağlamaktadır” (Buluç 1970: 331). Ölüler kültürü, atalar kültürü ve ölü kültürünün habercisi taş balballar da dağ kültürü ile ilintilidir. “Dağ kültürü, mitolojide taş ve oba kültürüyle sentez halinde bir görünüm sergilemektedir” (Bayat 2006: 47). Türkistan coğrafyasının hemen her yerinde atalar, dağ, taş, ölü kültürü ile bağlantılı taş heykellerle kaplıdır. “Türk toplulukları taş heykelleri hâlâ kutsal olarak kabul etmekte ve “taş nine”, “taş baba” ya da “saymalı taş” olarak adlandırmaktadırlar” (Belli 2002: 1640). Taşlar Ata kurganının adının da bu anlayışla verilmiş olduğu aşikârdır. Bazı taşların taş nine olarak adlandırılması Kırgız Türkleri tarafından “ata babalar” yani yaşlı erkekler kadar ve “ata eneler” yani yaşlı kadınların da yüce görüldüğünü göstermektedir. “Taş ninelere düzenlenen ritüellerde çeşitli sunuların yapılması, hastalık durumunda yardım istenmesi gibi pratiklerden dolayı atalar kültürü içinde değerlendirilmesi gereken taş heykeller, bir dönem bazı Türk boyları arasında yaygın bir gelenek olarak uygulanmıştır” (Yıldız Altın 2021:151). Taşlar Ata’da iç içe geçmiş kültürler de atalar, tabiat ve Gök Tanrı inancıyla ilişkilidir. Tabiat kültürü, dağ, taş, ağaçlara dair inançlarda ve Gök Tanrı kültürü de

¹² Iyık: Kutsal mukaddes, uğurlu, talih getiren (Yudahin, 1988: 362).

¹³ Animizm; [Alm. Animismus, Fr Animisme, İng. Animism]: Kelimenin aslı Latince anima (ruh)’dan gelmektedir. Sadece insanların değil, hayvanların, bitkilerin, eşyanın ve doğa belirtilerinin de ruhu olduğuna dayanan dinsel dünya görüşü... Ölenlerin, öldükten sonra da ruhları aracılığıyla hayatlarını sürdürmeleri inancı atalar ve ölüler ibadetini (manizm) doğdurmuş bu inançtan cin, peri, dev inancına geçilmiş birtakım iyi ya da kötü başka bir söyleyişle yararlı ve zararlı ruhların belli yerleri, ağaçları, kovukları ve nesnelere tutuklarına inanılarak fetişizme varılmıştır. Doğal öğelerin “su, deniz, ay, güneş, yıldız, orman vb. ” yukardaki basamakları aşarak önem kazanmaları politeizmi “Çok Tanrıcılık” doğurmuş, bu dönemden de giderek animizmin son durağı olan monoteizme “Tek Tanrıcılık” varılmıştır (Örnek 1971: 20-21). Animizm, “Doğada insan ruhuna benzer ruhların bulunduğunu kabul eden bir din demektir...Animizmde ruhlar her şeye egemendir. Hastalıklar ve karşılaşılan birçok kötüler fena ruhlar sonucu olarak kabul edilir. Bunların etkisinden kurtulmanın yöntemi sihir ve büyüdür” (Tezcan 1997: 240). Animizmi kuram olarak geliştiren Tylor (1871), onu bütün dinlerin temeli olarak kabul etmiştir. Ata tapımıyla ölüler ibadetinin, buradan cin, peri ve ruhların doğal mekânları da doldurduğu inancının doğduğunu savunan animistler, çoktanrıcılık, buradan da çoktanrıcılığın son durağı yüce varlık ve nihayet tektan-ricilik inancına geçildiğini savunurlar (Emiroğlu ve Aydın 2003: 45).

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. (Roux 1999: 188).

Atalar ve özellikle dağ kültünün Gök Tanrı ile bağlantılı olarak açığa çıkmaktadır. “Şamanist Türklerde dağ kültü Gök Tanrı kültüyle ilgili bir kült olmuştur” (Tanyu 1973: 38). Kltleştmişt varlıklar, inanç sistemleri olarak animizmi çağrıştırmaktadır. “Animizme eski Kırgızların da inanmış oldukları açıktır” (Karataev vd. 2005: 32). Ancak Türkistan coğrafyasında yaşıamış olan “Eski Türklerin dini bütünüyle Şamanizm değildir; genişt ölçüde Gök Tanrı kültüne, ona tabi yer ve nihayet atalar kültüne bağlı bir inanç sistemidir” (Ocak 2002: 59). Günümüzde kurgana insanlar dilek dilemek dua etmek vd. birçok nedenle gelmekte eski dönemlerde olduğu gibi benzer uygulamalar yapmaktadır. Kurganda karşıma eski dönemlere ait halk inanları¹⁵, kültler, kültlere dair ruh inancı ve uygulamaları (dilek ağaçları, adaklar, kurbanlar, saılar, oboo oluşturma vb.) açığa çıkmaktadır.

Türkistan ve sonrasında Anadolu’ya yerleşmiş “Bozkır Türklerinin dinî inançları üç noktada toplanmaktadır. Tabiat kuvvetlerine inanma, Atalar kültü, Gök- Tanrı inancı” (Kafesoğlu 1980: 42). Atalar kültü ve Gök Tanrı inancının izleri Kırgız Türklerinin atasözlerinde de açığa çıkmaktadır. “Ata-aska too, ene-orgugan bulak, bala-ekn teñ şam ırac (Tokoev vd. 2014: 290) / Baba yüce dağ, anne fişkırın pınar, ocuk ikisine denk mum” şeklindedir Bir başka atasözünde ise “Uluu adam- uluu too sıyaktuu: Uluu toogo ıkkanda, Aylanandı taanıysın alıstı krsn, Uluu adam menen sylşknd, Ukpagandı ugasın, bilbegendi bilesin / Ulu adam, yüce dağ gibidir. Ulu dağa çıktığında, etrafını tanırırsın, uzağı görürsün. Ulu adamla konuştuğunda duymadıklarını duyarsın, bilmediklerini bilirsin” (Şerşenbekovna 2017: 165) denilmektedir. Manasçı Cusup Mamay’ın (Yusuf Mamay) anlattığı Toltoy Destanı’nda da ağabeyler, kahramanlar dağa benzetilir. Destanda “opol toodoy Er Saygan..., zñ agam, toodoyum / çok büyük dağ gibi Er Saygan..., Sen ağabeyim, dayanağım” (Kırbaşev 1990:83-147) şeklinde ifadeler yer almaktadır. Son dizide toodoyum / dağım gibisin diyerek ağabey aynı dağ gibi sağlam, yüce, heybetli kardeşin dayanacağı g, arkasındaki sağamlıktır.

Fotoğraf 4. Taştar Ata’da girişinde bulunan güçlü olmayı ve arkadaşlığı temsil eden taş. (Fotoğraf: Ezgi Oya Gümüş).

¹⁵ “Halk inançları” diye adlandırılan bu araştırma alanı, eski dinlerden aktarılanlarla, resmi dinin inançlarının türlü nedenlerle genişt halk yığınları arasında çeşitlenerek aldığı yeni yorum ve inanış şekilleridir. Bunlar, “resmi” veya “kitabî” din öğretisini temsil eden din adamları ve bilginlerince çoğunlukla "hurafe" veya "batıl inanç" olarak adlandırılmak suretiyle, resmi dinin dışında oldukları vurgulanan, yaygın inanış şekilleri, yorum ve uygulamalardır” (zarıslan 2009: 300-301).

Fotoğraf 5. Taştar Ata'da bulunan bozüy ve Oboolar. (Fotoğraf: Jenishbek Nazaraliev).

Dört numaralı fotoğrafta Taştar Ata kurganının girişinde Kırgız Türklerinin güçlü olmayı ve arkadaşlığı temsil ettiğine inandıkları taş ve önünde insanların oturması için koyulmuş oturak taşı bulunmaktadır. İnsanlar oturak taşına oturup sırtlarını arkadaş taşına dayamaktadırlar. Manasçı Yusuf Mamay'ın Toltoy Destanı'nda da geçtiği gibi kahramanlar, ağabeyler devasa kayalar gibidir. Dayanılacak en sağlam güçtür. Kurganın girişindeki taşın destanda yer aldığı gibi yüceliğin dağlara, dostluğun kardeşliğin gücünün de taşlara benzetilmesi dağ, taş ve atalar kültürünün izleridir. “Kırgız Türkçesi'nde, evliya karşılığında “oluya”, “ata”, “ata-baba”, “pir” kelimeleri kullanılmaktadır” (Dıykanbaeva, 2009: 260). Bugün Anadolu'da görülen Evliya kültürünün menşeinin de atalar kültüründe aranabilir. ¹⁶ Pirlar de aynı zamanda koruyucudur. “Pir bir kişinin, yerin veya bir hayvanın koruyucu meleğidir” (Aitbayeva 2013: 235). Taştar Ata da pirdir ve koruyucu, yüce, savaşçı, aziz olma özellikleriyle kahraman ata babadır. Ata kelimesi ise aynı zamanda “yaşlı bir erkeğin veya daha yüksek geleneksel veya manevi statüye sahip bir kişinin onursal unvanıdır” (Aitpayeva 2013: 232). Benzer şekilde Kırgızistan'ın Millî Marşı'nda yer alan “Ak möngülüü aska zoolor, talaalar, elibizdin canı menen barabar. Sansız kılım Ala-Toosun mekendep, saktap keldi bizdin ata-babalar. / Ak karlı yalçın kayalar, bozkırlar milletimizin canı ile birdir. Yüzyıllar boyunca Ala Dağ'ı mekân edinip, Korudular ata babalarımız” (Sadıkov vd. 1992) şeklindeki sözlerle yalçın kayaların, dağların, bozkırların ruhlarının Kırgız Türkleri ile birlikte olduğunu, ata babaların koruyuculuğunun olduğu vurgulamaktadırlar.

Kurganda açığa çıkan diğer bir kült de oboolar ile ilgilidir. “Obo kültürünün kahraman ve ata kültürüyle ilişkisi bulunmaktadır” (Yıldız Altın 2021: 189) Atalar kültürünün dağ kültürü ile ilgili olması gibi “Şamanist Türklerde dağ kültürü Gök Tanrı kültürü ile ilgili bir kült olmuştur” (İnan 1976: 31). Gök Tanrı inancı ile ilişkilendirilen dağ kültürü Taştar Ata'da atalar kültürü ile iç içedir. Taştar Ata üzerine dikilen taş balballar ve etraflarında “taş yığınlarından meydana getirilen höyüklerle ve büyük kahramanların mezarından ibaret olan obalarla ilgili inanışlar da atalar inanışının tipik birer

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. (Ocak 2002: 62).

örneğini oluşturur” (Arık 2005: 168). Kurganda oboo / oba kültü de atalar kültürünün bir parçası olarak açığa çıkmaktadır.

Taştar Ata'nın oboosu da atalar kültürünün bir parçası olarak bulunduğu yere kutsallık özelliği sağlamaktadır. Oboolar veya “oba steplerde toprak, dağ geçitlerinde taş yığınlarından meydana getirilen sunî tepeler, höyüklerdir. “Bu yığınlar aynı zamanda yol rotasını belirleyen bir işaretleyici işlevi de görmektedir. “Dağ ve oba kültü, Türk mitolojisinde ritüellerin yapıldığı ıduk (kutsal) mekânlar olarak bilinirler” (Bayat 2007: 222). Oboolar sadece güzel manzaralı yerlerde değil aynı zamanda “yoldan geçenlerin sihirli yerlere ve genellikle tehlikeli mahallere koydukları bir dizi taş, bir taş yığınıdır” (Roux 1998: 93). Obooların yığılma şekilleri de aynı zamanda dağ kültü ile ilintilidir. Oboolarla dair inanışlar da eski inanç sistemlerinden kalmadır ve animizm ile ilintilidir. “Animizm, dağlardaki petrogliflerden, balbal taşlarda çizilmiş resimlerden, dağ yamaçlarında ve geçitlerde yığılmış oboo taşlardan anlaşılmalıdır” (Karataev vd. 2005: 32). Taştar Ata bir bütün olarak değerlendirildiğinde üzerindeki cansız ama canlı olarak görülen tüm varlıkların oluşturduğu kutsal inanç mekânıdır. “İslâmiyet'ten önceki Türk inançlarında, özellikle kam/şamanlık geleneğinde görülen kült anlayış İslâmîyet'e geçişle birlikte İslâmî bir havaya bürünerek devam etmiştir” (Özarıslan 2003: 101). Bu anlamda Taştar Ata içinde birden çok kültürel öğeyi barındıran kutsal mekân olduğu kadar günlük hayatın bir parçası olan yaşam alanıdır. Bu yaşam alanının içerisinde sonraki bölümde tek tek açıklayacağımız bir den çok inanç ve bu inançlara dair ritüel uygulamalar görülmektedir.

Taştar Ata'da açığa çıkan halk inançları ve bu inançlara dair uygulamalar

Taştar Ata kurganında halk inançlarına dair uygulamalar ağırlıklı olarak atalar kültürüyle ve atalar kültü ile bağlantılı olan diğer kültürlerle ilgilidir. “Kült, yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı, onlara tapınıştır. Bu saygı ve tapınış, duayı, kurbanı, belli ritleri gerektirmektedir” (Tezcan 1997: 144). Bu kült inançlar kökenli bu uygulamalar oboolar, taş balballar, dilek ağaçları etrafında çeşitlenmektedir.

Türkistan coğrafyasında “Dağlarda ayın yapılmasının bir nedeni ise...dağ iyesisidir” (Ögel, 1998:459). İyeler dağların ruhlarıdır. Kurganın iyesi de Taştar Ata'dır. Kültü etkin hâle getiren iyedir ve o, görünür nesnel kültürün kendisi, hatta onunla aynı şey olur, bilfiil onun yerine geçer” (Dilek 2020: 54). Taştar Ata Kurganı'nın iyesi aynı zamanda, dağın vadinin, nehirlerin, suların, balbalların, obooların da iyesisidir. “Dağ ruhları gökyüzünde veya yeraltında değil, insanın kendisinin yaşadığı dünyada varlıklarını sürdürmektedirler” (Anohin 2006: 16). Koruyucuya karşı duyulan saygı, ruhlarının dualarla doyurulmadığı zaman memnuniyetsizlikten doğabilecek olan cezalandırmalara karşı duyulan korku duygusu kurgandak”i inançları ve bunlara dair uygulamaları şekillendirmektedir. Uygulamalar gibi Kırgız Türklerinin duaları da ata babalara olan saygı ve koruyuculuk ve atalar kültürünün izlerini taşımaktadır. Bu dualar “Ata-babandın arbağı konsun..., arbağı koldoyt... (Yudahin 1985a: 65), ata babanın ruhu konsun, ruhu korur” şeklindedir. “Kırgızlar dilek dilerken, iş yaparken “arbak koldoo / ruhlar korusun”, “Babalardın arbağı koldosun oomin. “A düynö ketken atandın arbağı seni koldosun / Babaların ruhu korusun âmin / Bu dünyadan göçen babanın ruhu seni korusun” şeklinden eski zamanlardan beri dua etmektedirler. (Akmataliev vd. 2003: 213-222) şeklinde dua etmektedirler. Kırgızlar atalarının yaşadığı Taştar Ata gibi kurganlara ata ruhlarını anmak için de kurban¹⁷ sunmaktadırlar.

Kırgız Türklerinin “islâm dinini kabul etmeden önce kutsiyet atfederek saygı göstermiş oldukları bazı güzel görünömlü ve yüksek ağaçlar olmuştur” (Murzaraimov 2006: 127). Kutsal görülen bu ağaçlar olmayanı oldurma özelliğine sahiptir. Rus Türkolog Radloff'un “Proben” adlı eserinin “Kırgız Gelenekleri” kısmında belirttiği üzere “bir ovada tek bir ağaç olduğu zaman veya

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. (Arık 2005: 169).

bir çeşme veya büyük bir nehir olduğu zaman, kadınlar çocukları olmadığına üzüldüklerinde oraya giderler, bir koyun keserler ve geceyi orada geçirirler” (Radloff 1872: 220). Adaklar adanan, kurban kesilen ağaçlar, pınarlar, olmayanı arzulanan bebeği öldürcek olan güçtür.

Tanrı Dağları'nın hemen her yerinde görülebilen bu ağaçlar doğada tek başına bulunan, meyveli, kutsal olduğuna inanılan, dallarından tütsü yapılarak kötü ruhlardan, hastalıklardan arındırıldığına inanılan, uzun ömür veren, alıç, ardıç¹⁸ gibi ağaçlardır. Taştar Ata'da dilek dilenen ağaçlar kırmızı alıçlardır. “Kırmızı alıç ağacı Taştar-Ata dağının bir özelliğidir. Alıç kutsal bir nazarlık olarak görülmektedir. Dallarına bağlanan çaputlar sayesinde insanlar onun gücüne ve uzun yaşam gücüne erişeceklerine inanırlar” (Belyakov 2018). Dilekler; hastalıklardan kurtulmak, çocuk dilemek, iş istemek, alıç ağacı gibi uzun ömürlü olmak, iyi bir eş, bereketli bir hasat vd. şeklinde çeşitlenerek çoğalmaktadır. Üzerine çaput bağlanmış kırmızı alıç ağaçları bizlere ağaç kültürünü, haber vermektedir. “Ağaca saygı gösterme ve kutsal addetme günümüzde de hususi şartları içinde yaşamakta ve mistik folklorik ve kültürel unsur olarak fonksiyonlarını sürdürmektedir” (Özarslan 2003: 101). Rus Türkolog Radloff araştırmacıların Tanrı dağında yaşayan Türk soylu halklar gibi Altaylıların da dağları, ırmakları geçerken o yerin ruhu için yığına taş attıklarını, kutsal sayılan bir ağaca bez parçası veya iplik bağladıklarını, yığılan ve atılan taşların o yerin ruhuna sunulan kurbanlar olduğunu ve bunun sihir için yapılan bir adetten başka bir şey olmadığını söylemektedir¹⁹. “Animizmde ruhlar her şeye egemendir. Hastalıklar ve karşılaşılan birçok kötülükler fena ruhlar sonucu olarak kabul edilir. Bunların etkisinden kurtulmanın yöntemi sihir ve büyüdür” (Tezcan 1997: 140).

Fotoğraf 6. Üzerine çaput bağlanmış Kırmızı Alıç Adak ağacı Taştar Ata, Bişkek. (Fotoğraf: Ezgi Oya Gümüş).

Altı numaralı fotoğrafta Taştar Ata dağında üzerine çaput bağlanmış kırmızı alıç ağacı görülmektedir. “Yenisey Kırgız Türkleri de mezarlara ve ata babalarının türbelerine gidip buradaki ağaçlara mavi, kırmızı, beyaz, sarı çaputlar bağlardı” (Polat 2008: 41). Doğaya gösterilen saygı atalara gösterilen saygı ile eşdeğerdir. “Animizm’ de ağaç kutsaldır. Ruhunun olduğuna inanılır. Türklerde de ağaç kültü önemlidir” (Eroğlu ve Kılıç: 756). Ağaç kültü de günümüz kültür ve inanç

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. (Özarslan ve Gümüş 2021: 949-971).

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. (Radloff 2008: 163).

sistemleri içerisinde yaşamaktadır. Ölümsüzlük, ruh inancı da ağaç kültürünün içerisinde yer almaktadır. Ağaç kültürü inancı gereği insanlar ağaçtan koruyuculuk dilemekte ve kutsal görülen ağaçların özelliklerine; dayanıklılık, uzun ömürlü olma sahip olmayı arzulamaktadırlar. Bu da aynı zamanda ölümsüzlüğün talep edilmesi, fiziki ölüm sonrası ruha dönüşmektir. Kırmızı alıç ağacı da uzun ömürlü, doğada tek başına bulunan ağaçlardandır. “Fergana (Hokand) Türkleri arasında da tek ağaçlar kutsal sayılır ve onların altında bir yatır (evliya-ermiş kişi) bulunduğuna inanılır; dallarına paçavralar bağlanarak, adak adanırdı” (Birand 2008: 335). Kurganda tek başına yer alan, kutsal kırmızı alıç ağacının altında bir evliyanın olup olmadığı bilinmese de taş, dağa dönüşmüş dağın iyesi kahramanın ruhunun alıç ağacının etrafında dolaştığına inanılmaktadır. Taştar Ata Alıç ağacının da evliyasıdır. Alıç aynı zamanda kutsaldır. Dilekleri yerine getirecek olan varlıktır. Türkistan coğrafyasında ve Anadolu’da hâlâ kutsal görülen ya da tek başına bulunan çeşitli “ağaçlara bez [nezir] bağlamak, değişik yerlere kurban kesmek ve türbeleri ziyaret etmek ve adaklar adamanın Türklerin İslamiyet öncesi dini inançlarından kalma bir anlayış olduğu bilinen bir husustur” (Özarıslan 2009: 301). Yöredeki insanlar tarafından iblislerden, kötü ruhlardan arınmak, düşmanların şerrinden korunmak ve şahsi dilekler için kırmızı alıç ağacına çaput bağlanmaktadırlar.

Fotoğraf 7. Taştar Ata'da yer alan üzerine çaput bağlanmış dilek ağacı ve Oboo. (Fotoğraf: Jenishbek Nazaraliev).

Yedi numaralı görselde Ata'daki kırmızı alıç ağacının dallarına bağlanmış mavi, beyaz, sarı, kırmızı bez parçaları ve altındaki oboo görülmektedir. Bu açıdan Yenisey Kırgız Türklerinin yaptığı “Ağaç kültürü, Türk kültür ve inanç sistemlerinin en eski çağlarından günümüze kadar varlığını sürdürmüş önemli bir inanç ve kültür unsurudur” (Özarıslan 2003: 100). Türkistan coğrafyası genelinde, Kırgızistan özelinde olduğu gibi kutsal mekanlarda benzer uygulamalar; ağaçlara, pınarlara, oboolara, taşlara, vd. kült olan tüm varlıklara dilek dilenmesi, adaklar adanması şeklinde aynı anda çeşitlenerek yapılmıştır. Eski dönemlerde de “yolcular her bir tehlikeli dağ geçidinde ya da hızla akan ırmak geçitlerinde o yerin Tanrı'sına olan teşekkürünü belirtmek üzere konulmuş taşlardan oluşan yığına [obo] bir taş atar ya da kutsal bir ağaca bir bez takarlardı” (Radloff 2008: 34). Yedi numaralı fotoğrafta hem çaput bağlanmış adak ağacı hem de altında oluşturulmuş oboo görülmektedir.

Tüm bunlar arbakların doyurulması içindir. Kırgız Türkçesinde ruh anlamını veren arvak kelimesidir. Bu da ruh inancının bir göstergesidir. Oboolara taş atılması, etrafından dönülmesi İslamiyet öncesi animist, kült inançların izlerini taşımaktadır. “Oba kültüne gelenek olarak müslüman Türkler’de de rastlanmaktadır. Kırgız-Kazak boyları obalara karşı derin saygı gösterirler. Obalar “arbakı”²⁰ güçlü kahramanların mezarıdır” (İnan 1986: 60-61). Türkistan coğrafyasında özellikle “Sibiryaya bölgesindeki dağ başlarında sıkça rastlanan ve obo, oba adı verilen taş yığınları oradan geçen yolcuların o yerin sahibine sundukları bir tür kurbandır” (Güngör 2012: 73). Yalnızca Sibiryaya bölgesi değil tüm Türkistan coğrafyasındaki Türkler için “Obo mabettir ve her oymak burada koruyucu tanrısına kurban sunmuştur” (İnan 1968: 615). Oboolarda farklı şekillerde icra edilen uygulamalar görülmektedir. Bunlar “obonun etrafında dönme, varsa para gibi değerli eşyalardan obaya bırakma ve saç saçmadan oluşurlar” (Eroğlu 2020: 56). Kutsal olduğuna inanılan dağlara saç saçmak, kurban kesip, dualar etmek, diğer Türk boylarında da görülmektedir. “Beltir Türkleri mezara ve etrafındaki dağlara karşı rakı serperler. Nezirlerini kabul etmelerini dileyip ölü akrabaları ve dağ ruhlarını çağırırlar” (Maynagaşev1974: 7174). Diğer Türk soylu halklarda; Şor Türklerinde de oboo inancı bulunmaktadır. Taşlardan, kuru odunlardan yapılan, ova olarak da adlandırılan bu taş yığınlarının “içine çaput, at kılı vs. gibi kurbanlık objeler yerleştirir, nehirleri geçmeden önce kurban sunarlardı” (Alekshev 1980: 73-74). Bu uygulamalar Türkistan coğrafyasından Anadolu’ya kadar uzanmaktadır. Eski Türk inançlarında kutsal mekânlar gibi “mezarlar, eski binalar, mezar tepeleri, mezarlıklar, türbeler, ağaçlar, kayalar, dağlar, göller, kaynaklar vd. hac nesnelere olabilmektedir” (Aitpayeva 2013: 235). Kurganda bu tarz hac (ibadet) nesnelere bir arada bulunmaktadır.

Fotoğraf 8. Taştar Ata’nın üzerindeki oboo, üzerine bırakılmış çarşaf. (Fotoğraf: Ezgi Oya Gümüş).

Sekiz numaralı fotoğrafta da Taştar Ata’da yer alan obooya bırakılmış iki adet beyaz çarşaf bulunmaktadır. Kırgız Türkleri için beyaz renk birçok anlama gelmektedir. “Ak” lık, yani beyazlık

²⁰ Arbak, ruh, ölünün ruhu, dedelerin ervahı, arbakka sıyın. Dedelerin ervahına sığınmak: onlardan istidat etmek. (Yudahin 1988a: 41). Arbak koldosun, ölsülerin / Ataların ruhları korusun, kollasın.

Altay Şamanizm’inde de ilâhelere mahsus bir renk olarak görülür. Ak sözü temizlik, paklık manasına kullanılmıştır” (Ögel 2010: 570). Özellikle “beyaz”, Kırgızlarda temizliğin, arılığın, büyüklüğün, sevginin, kutsallığın, mutluluğun, iffetin, saflığın ve iyi niyetin simgesidir” (Dıykanbayeva 2013: 139). Obooların etrafında kadın erkek toplanarak dua etmektir. “Oğuzlarda muayyen bir “obo” etrafında toplanan koruyucu ruha tapan aile manasında kullanılmığa başlanmıştır. Kırgız ve Nogay göçebeleri “oba” denilen höyüklere kutsiyet atfetmişlerdir. 19. Asırda Kırım Türkleri hakkında bir papaz yazmış olduğu hatırlara Nogayların Uzuhı bozkırında heykeller bulunan bir obaya toplanıp sohbet edip, ihtiyarların ahlâka dair nasihatlerini dinledikleri yazılmıştır” (İnan 1968: 616). Altı numaralı fotoğrafta oboonun önünde toplanmış Kırgız Türkü kadınlar ve erkekler örölmektedir. “Taşlar ve kayalar ya kült araçları ya da doğrudan doğruya ibadet edilen, kurban sunulan, yardım dilenen birer kutsal obje olmuşlardır” (Örnek 1995: 101). Yedi numaralı fotoğrafta geleneksel kıyafetleri içinde başlarında “Ak Kalpak” olan ak sakallı ata babalar görölmektedir. 5 Mart’ta “Millî Ak Kalpak Günü” olarak kutlanmaktadır. Ak kalpak aksakal olarak tanımlanan bilge, ata baba statüsündeki Kırgız Türkü erkeklerinin kutsal başlığıdır. Ak kalpak kutsal olarak görölen Ala Dağları (Ala Too) sembolize eden, karlı dağ şeklinde dikilmiştir.

Fotoğraf 9. Oboo önünde oturanlar Taştar Ata, Bişkek²¹.

Türkistan coğrafyasında kan akıtılarak hayvan kesilerek yapılan kurban merasimleri (kanlı kurban), kansız kurban (saçı saçmak) şeklindedir. “Sibiryâ bölgesindeki dağ başlarında sıkça rastlanan ve obo, oba adı verilen taş yığınları oradan geçen yolcuların o yerin sahibine sundukları bir tür kurbandır” (Güngör 2012: 73). Taşları fırlatmak bir nesne bırakmak kansız kurbanlara girerken kan akıtılarak kesilen Taştar Ata vd. kutsal mekânlarda da görölmektedir. “Yenisey Kırgızlarında kabile reisleri bir yere toplanıp Tengri ve ruhlara sığınarak dini törenler yapıp onlar için at, koyun, öküz keserek kurban ederlerdi” (Polat 2008: 41). Bazı uygulamalarda ayrıca kurbanın kanını da saç

²¹ Fotoğraf: <https://triptokyrghzstan.com/ru/destinations/places/gora-spaseniya-tashtar-ata> [Erişim Tarihi: 05.07.2021]

olarak saçılmaktadır. “Kırgızlarda kanlı kurban uygulamasında genellikle kurban olarak, řu hayvanlar seçilir; at, sığır, koyun, keçi, topoz (Çin mandası), deve, bazen de tavuk ya da horozdur” (Arık 2005: 159).

Fotoğraf 10. Taştar Ata'da Oboolara taş atan Kırgız Türkü Aksakal²²

Fotoğraf 11. Oboo önünde imam eşliğinde dua edenler ve kurbanlık koyun²³.

²² http://mindcrafting.ru/tashtar-ata/tashtar-ata-mount/?fbclid=IwAR1Rom68tmAsYSy_YXYvlgI6xYix4A_fB_AvzvNkHPRt_Iisvlu3Hw4N4EY [Erişim Tarihi: 07.07.2021]

On bir numaralı görselde oboo önünde imam eşliğinde dua edenler ve kesilmek üzere hazırlanmış kurbanlık koyun görülmektedir. Kutsal mekanlarda bu tarz uygulamaların devam etmesi animizmin, İslâmiyet içerisinde yaşıyor olduğunun göstergesidir. Sonraki bölümde de anlatacağımız üzere bu uygulamalar aynı zamanda halk hekimlerinin dışında tıp eğitimi almış hekimler tarafından da sağaltım amaçlı da kullanılmaktadır. Ata ruhları kadar dağların kendisine de dualar edilmekte ve kurban kesilmektedir. “Dağın kutsallığı inancına sahip kimseler tarafından dağa dua edilir, ondan dilekte bulunulur ve dağa kurban sunulur” (Tanyu 1973: 40). Kutsal mekânlara gelerek kurban kesmek de aynı zamanda atalar kültündeki atalara saygı inancından kaynaklanmaktadır. “Kırgızlarda bir ya da birkaç aile bir araya gelerek kutsal bir yere gidip koyun keserek dua eder, Allah'tan dilek ve isteklerinin gerçekleşmesini dilerler” (Arık 2005: 168). Kutsal mekânlarda dağların, taşların iyelerine, ata babaların ruhlarına sığınmak için de kurban kesilmektedir. “Kurban kesmek, kutsallık atfedilen kişi ve yerler, şefaatin kazanmak, günahların bağışlanmasını istemek Kırgız dini pratiği olarak yaygındır” (Dıykanbayeva, 2009: 54). Vadide İslamiyet öncesi ve sonrası yapılan kurban uygulamaları çeşitlenmektedir. “Türklerde kurban merasimleri kesmek, tığlamak ve saçdır” (Erdem 2000: 117). On iki numaralı fotoğrafta oboo üzerine saçılmış kurbanlık hayvanın kanı görülmektedir.

Taştar Ata'da aynı zamanda yakılan ateş üzerinden atlayarak, dönerek ritüeller yapılmaktadır. “Kırgızlarda ateşin iyisi, Ot Teñir'dir. Bazı kaynaklarda Ot ene “Ateş ana” şeklinde de geçmektedir” (Orozobaev 2010: 20). Taştar Ata höyüğünün girişinde yer alan “Kutsal Ateş” başlıklı tabelada “Ateşin iyileştirici gücü, ruhun öfke ve kötülükten tamamen arındırılmasını sağlamak amaçlıdır. Sembolik bir niteliği olan kutsal ateşi yakan bir insan, korkunç hatıralarından, geçmişinden kurtularak dönüşüm ritüelini gerçekleştirir. Günahları sonlanır. Kurtuluş sağlanır.” (Voronina 2013) yazmaktadır. “Eski Türk dinî inanışları arasında ateşin önemli bir yeri vardır. İlkel insanlar ateşi temizleyici unsur olarak görmüşler hastalarını onunla tedavi etmek istemişlerdir” (Erdem 2000: 116).

Fotoğraf 12. Taştar Ata'daki obooya saçılan kan.²⁴

²³ Fotoğraf: <http://www.photo.kg/galereya/osnovnye/my-znaem-gdek/3572-gora-spaseniya-tashtar-ata.html> [Erişim Tarihi: 07.08.2021]

²⁴ Fotoğraf: <http://www.photo.kg/galereya/osnovnye/my-znaem-gdek/3572-gora-spaseniya-tashtar-ata.html> [Erişim: 7.07.2021]

Ateşin kötülükleri önleyici, iyileştirici, arındırıcı bir yönü bulunmaktadır. Ateş ile ilgili diğer bir uygulama da tütsülemeler / alazlamalardır. “Alazlamalar (tütsüleme) belli ağaçların koruyucu ve arındırıcı niteliğine inanan Türklerin ağaç kültüründen gelmektedir. Alazlama sırasında ağaç kültürü ile ateş kültürü bir arada görülür” (Polat 2017: 129). Kurganda kutsal ağaç dallarının yakılmasıyla yapılan tütsülemeler de ağaç kültürüdür. Tütsü, alev, alazlama da ateş kültürü ile ilintilidir. Halk inançlarında “evdeki ocağa atfedilen kutsallık ve ateşe yapılan kurban ve sunuların “ölüler kültürü” ile bağlantılı olduğunu ileri sürülmektedir” (Harva 2014: 196). Taştar Ata’da yakılan ateşler, ateşe saçılan kanlar ölümlerin ruhlarının dağda yaşadığına dair eski halk inanışlarının izlerini içinde barındırmaktadır. Kurganında İslâm inancıyla harmanlanarak, değişerek günümüze kadar ulaşan bu uygulamaların, kültür inançlarla birleşerek açığa çıkan izlerdir.

Taştar Ata’da yapılan sağaltım amaçlı uygulamalar

Taştar Ata’da sağaltım iki ayrı şekilde gerçekleşmektedir. İlki bireysel olarak kurgana gelenlerin yaptığı halk inanç uygulamaları aracılığıyla sağlanan sağaltım. Halk inançlarına dayalı sağaltım halk tıbbının bir parçasıdır. Halk Tıbbı, “Tabii halk tıbbı” ve “Dinsel-büyüsel halk tıbbı” olarak iki şekilde açığa çıkmaktadır.²⁵ Dinsel-büyüsel halk tıbbının kökeninde “Hastalığın kötü kuvvetler tarafından gönderildiğine ve cin veya şeytanlara özgü olduğuna inanılır; onun için de ayinle, muskayla veya nazarlıkla giderilmesi gerektiğine inanılır... Büyü halkın kültürel veya geleneksel düzeyde hastalıkları iyileştirmek için birtakım sözcükleri, muska, nazarlık ve fiziksel hileleri kullandığı bir çeşit tedavi şeklidir” (Yoder 2009: 395). Benzer anlayışla Taştar Ata’ya gelen insanlar ağaçlara dilek dilemek, bez bağlamak, oboolara taş fırlatmak şeklinde birçok çeşit uygulama yapmaktadırlar. Dinsel-büyüsel halk tıbbı temelinde halk inançları yer almaktadır. Çeşitli şekillerde yapılan “işlemlerin ardında yatan düşünce, genel anlamda kötülüğün devredilmesiyle bağlantılıdır” (Yoder 2009: 396).

Fotoğraf 13. Taştar Ata’da şaman kıyafetleri içinde ateş etrafında ayin²⁶

Kırgız Türklerinin hastalıklara yaklaşım şekli de aynıdır. Hastalıkların kökeninde kötülük ve kötü ruhlar bulunmaktadır. Bu nedenle Kırgız Türkleri hastalıkları doğrudan söylemezler “atı

²⁵ Geniş bilgi için bkz. (Yoder 2009: 392).

²⁶ Fotoğraf: <https://triptokyrghyzstan.com/ru/destinations/places/gora-spaseniya-tashtar-ata> [Erişim: 05.07.2021]

caman ildet / adı kötü illet” olarak tanımlarlar²⁷. Kötü hastalık adı söylenirse tüm kötülüklerle birlikte kişiye, obaya, ülkeye gelecektir. Kırgız Türklerinin duaları da “atı caman ildet cogol, kudayım, ata babalarımız koldosun / adı kötü illet yokol. Allah, ata babalarımız korusun” şeklindedir. Bu dualar da koruyuculuk talebi de atalar kültürünün izlerini taşımaktadır. Yardım istenen koruyucu güç ata babaların ruhudur.

Kurganda açığa çıkan ikinci sağaltım ise Taştar Ata’ya özgüdür. Bu yönüyle kurgan diğer kutsal mekânlardan ayrılmaktadır. İkinci sağaltımda modern tıp eğitimi almış hekimlerin hastalarına modern tıp tedavi yöntemlere ek olarak uygulattığı halk inançlarına dayalı ayin şeklindeki uygulamalardır. Taştar Ata’ya yakın bir bölge olan Beş Kurgan Köyü civarında 1991 yılında tıp hekimi Dr. Jenişbek Nazaraliev tarafından kurulan “Nazaraliev Medical Centre” bünyesinde alkol ve madde bağımlılığı tedavisi gören hastalara 2013’ten bu yana belirli aralıklarla, psikolojik destek, motivasyon kaynağı olarak bir proje kapsamında ritüel uygulamalar olarak yaptırılmaktadır. “Proje sayesinde gençlerin vücutları üzerinde egemenlik kuran maddeden kurtulmalarını sağlamaktır. Bunun için tıbbın iyileştirici gücü kadar taşlardan gelen mucizevi bir güce ihtiyaç vardır. Bu güç Taştar Ata’da bulunmaktadır. Kırgızistan’da yer alan kutsal mekânlar “İnsanların genellikle hastalıktan, kötü şanstın veya nazardan korunmak için geldikleri bir yerdir” (Abazov 2004: 185-186).

Taştar Ata kurganının sağaltım amacıyla seçilmesinin nedenleri arasında kutsal olması, hastaları iyileştirmesi ve sonsuz ruhu huzuru sağladığına inanılmasıdır. Nazaraliev Medical Centre’a dünyanın dört bir yanından farklı din ve millete mensup alkol ve madde bağımlısı insanlar gelmektedir. Hastalar hastanedeki tedavilerinin ardından belli aralıklarla Taştar Ata’ya getirilmektedirler. Taştar Ata’dan gelen sağlık da hastaların psikolojik sağaltıma yönelik bütüncül bir tedavidir. Gelenekten ve halk inançlarından beslenmektedir. Tıp bilimi insanın “nefsi ve bedeni tedavi eden disiplindir” (Bayat 2016: 18). Nazaraliev Tıp Merkezinde uygulanan yöntem nefislerin Taştar Ata’daki halk inançlarından yola çıkılarak geliştirilen metotla terbiye edilmesidir.

Merkezde yapılan tedavi yani sağaltım fiziki tedavilere ek olarak madde bağımlılığının yeniden başlamaması için “Mind Crafting” zihin temizliğine dayalı üç aşaması olan bir dizi terapidir. Terapinin uygulamaları arasında hastalara Mevlevilerin semâ ritüeli uygulamaları ve “Ruh Taşı” olarak tanımlanan taşlarla bireysel olarak çalışması esasına dayalı, insanın ruh yükünün azaltılması amacıyla geliştirilen Lapidopsychotherapy (LPT) yöntemi bulunmaktadır. Yöntem Taştar Ata’da bulunan kült inanç uygulamaları da içerisine alarak bağımlıların sağaltımıdır. Bu yöntemin özü, kişisel, ruhsal ve narkotik sorunların hastadan arındırılarak taşta dönüştürülmesidir. LPT aşamaları “taş seçimi, taşla konuşmak, üzüntüyü ve sorunları ona aktarmak, Taştar Ata’ya hac ziyareti ve omuz üzerinden taşları atmak, “omuzlara binmiş olan ağır yükü atmanın sembolik ritüeli”dir.²⁸

Bu tedavide temel nokta Taştar Ata efsanesindeki gibi dağa ve taşta dönüşüm olgusudur. Kötülüklerle, iblislerle savaşan kahraman da dağa ve taşta dönüşür. “Animizim inancında ölümden sonra ruhların ikamet ettiğine inanılan muhtelif yerlerden birisi de taştır” (Tanyu 1968: 22). Taştar Ata kurganı bir dağ vadisidir. İyileşmek isteyen insanların ruhlarındaki kötülükler taşlardaki iyi güçlerle takas edilip taşta dönüştürülüp hapsedilmektedir. Taşlara hapsedilen adı kötü illetler daimî huzuru sağlayacak yegâne güçtür. Taştar Ata’da yapılan sağaltım “mindcrafting” / “mentalizm–zihincilik” üst başlığında geliştirilmiştir. LPT dâhil olmak üzere diğer uygulamaları [nefes alma teknikleri, derviş dansı gibi] da içermektedir.

“Dağlar taşlar, binlerce yıl öncesine ait bilgileri korur. Kutsal taşları tutan insanlar geçmişe yolculuk ediyormuş gibi hisseder. Bin yıldan fazla bir hafızaya sahip taş insan kendinde birikmiş

²⁷ Geniş bilgi için bkz. (Özarıslan ve Gümüş 2021: 964).

²⁸ <https://nazaraliev.com/ampn/405%20%20%20%20E.T> [Erişim: 17.08.2021]

olan negatif enerjiyi bedenden alacağına inanılmaktadır”²⁹. On dört numaralı fotoğrafta ellerinde taşlar olan insanlar görülmektedir. Bu taşlar bağımlıların ruhlarındaki negatif enerjiyi bedenlerinden alacaktır. “Kültler içerisinde en dikkate değer olanlardan biri söz kültürüdür. Mitlerde tanrıların, hem de ilâhî dinlerde ise tanrının her şeyi sözle yaratması ve insanlara mesajlarını iletmek için seçtiği araçlara bu mesajları sözle iletmesi, insanların da tanrıyla iletişim kurma yollarından birinin söz olması onun önemini ortaya koyan birincil unsurdur” (Dilek 2020:48).

Fotoğraf 14. Etrafına taş döşenmiş balbal ve önünde ellerinde taş olan insanlar³⁰.

Önceki bölümlerde sözlü edebiyat ürünlerinde yer alan kültürlerin izlerinden, dilenen dilek ve dualardan bahsetmiştik. Bu sözler Tanrı ile insanlığın arasındaki iletişim aracıdır. Tanrıya iletilen mesajların içerisinde bir talep, kötülüklerden arınma, korunma, sağaltım arzusu bulunmaktadır. “Türk halk inanışlarına göre hastalığa sebep olduğuna inanılan kötü ruh ancak üzerinde etkisi olan sözleri söylemek suretiyle bertaraf edilip hasta iyileştirilebilir”. (Dilek 2020: 49). Günümüzde sağaltım amaçlı kurgana gelen bağımlıların ruhlarına dolmuş olan hastalığın kötü ruhlarının sağaltımı aynı zamanda etkili olacak sözlerle (dualar vd.) olacaktır.

On beş numaralı fotoğrafa baktığımız zaman kurgandaki obooların üzerindeki taşlara asetat ve tükenmez kalemle yazılmış mesajları görmekteyiz. Negatiflikten kurtulmayı amaçlayan bağımlıların mesajları “Khochu sem'yu / ailem olsun istiyorum”, “ya smogu / yapabilirim”, “ya menya vse poluchitsya / başaracağım”, “khochu stat' svobodnym / özgür olmak istiyorum”, “khochu zhit / yaşamak istiyorum”, “ya zhit / yaşıyorum” şeklindedir. Kült inançlara dair uygulamaların icracıları hangi inanç ve milletten olursa olsun temel amaç Tanrıya ulaşma arzusudur.

²⁹ <https://nazarialiev.com/> [Erişim Tarihi: 19.08.2021]

³⁰ <https://bigpicture.ru/pervoe-realiti-shou-o-lechenii-narkomanov-2/> [Erişim Tarihi: 20.12.2021]

Fotoğraf 15. Taştar Ata'da obooların üzerindeki taşlara yazılmış dilekler³¹.

Obooların üzerindeki taşlara yazılmış olan dileklerin Rusça yazılmış olduğu görülmektedir. “İnsanlığın aşamalı olarak geliştirdiği yaşam dönemlerinin gizemiyle uyumlu kült anlayışları [kültellikten kültürelliğe] geçiş olarak ifade edebileceğimiz bir şekilde hayata geçmiştir” (Dilek 2020:52). Bu da kültlerin yalnızca sağaltım sağlamadığı kadar kutsal olarak kabul edilen mekânda açığa çıkan kültürel unsurların ihtiyaç duyan her kültürel yapıdan insana hitap ettiğini görmekteyiz. Kutsal olarak görülen taşlara yazılan bu yazılar ihtiyaç halinde farklı milletlerden insanların çağın gerektirdiği gibi ister sözlü ister yazılı olsun Tanrılarla iletişimi kurma çabasında olduğunu ve çabanın da Türk kültür ve inanç sistemlerinin çatısının altında toplandığını göstermektedir.

Fotoğraf 16. Taştar Ata'da Oboo Üzerine bırakılmış şırıngalar.³²

³¹ Fotoğraf: <https://www.open.kg/photo-gallery/398-tashtar-ata-mesto-tretego-tysyacheletiya.html> [Erişim Tarihi: 17.09.2021]

³² <https://outofdrug.org/ru/portfolio/10-Photo-contest-Tashtar-Ata-as-a-phenomenon.html9> [Erişim Tarihi: 17.09.2021]

On altı numaralı fotoğrafta da oboolar üzerinde bırakılmış olan şıringalar görülmektedir. Bu şıringalar Taştar Ata'da arınma, af dileyen, başarma gücü isteyen insanların malzemeleridir. Onların sunacakları nesnelere olumsuzluk yüklü olsa da bir zamanlar onların ayrılmaz parçası olan şıringalardır. Temel amaç ruhlarını esir alan kötülüğün devredilmesi, taşla hapsedilmesi ve böylelikle yok edilmesidir. “Evliya veya uğurlu, kerâmetli, efsanevi bir hal almış bir mahaldeki bir taş, kaya veya o mahalden alınan bir taşla, başka şekilde ulaşılamayan bir gayeye ulaşmak (çeşitli istekler) üzere, kişi ile o cisim, o varlık arasında bir bağlantı kurmak, taklit büyüsü, temas büyüsü ve ak büyü gibi işlemlere benzer bir durum göstermektedir” (Tanyu 1968: 185). Kurganda madde bağımlılarının kutsal görülen taşlarla ritüel uygulamalar gerçekleştirmesindeki temel amaç elbette sağaltımdır. Bu sağaltım aynı zamanda çerisinde kutsal olana yüklenen değerleri göstermektedir. “Taşla ilgili inançlar ve ona derin hatıra ile birlikte gelişen saygı, kutsallaştırma davranışı olduğu sonucu çıkıyor” (Tanyu 1968:7). Taştar Ata kurganında da atalara, taşlara duyulan saygının kutsallıkla iç içe geçerek kült inançları oluşturarak kutsallığı hâlâ ortaya çıkarmaya devam ettiğini göstermektedir. Geçmiş dönemlerden günümüze kadar ulaşan bu saygı ve kutsallık Taştar Ata'nın günümüze kadar ulaşmasındaki en önemli unsurlardan birisidir.

Taştar Ata kurganında madde bağımlılarının sağaltımı amacıyla yapılan proje kapsamında, sağaltılmış olan çok sayıda insan bulunmaktadır. Kurganda madde bağımlısı olup iyileşen hastaların adlarının yazılı olduğu granit plaklar bulunmaktadır. Bu plakların üzerinde aynı zamanda Almanca, Arapça, Rusça, İngilizce “Bir Şansım Var” yazmaktadır. Bu plakların sayısının çokluğu köken olarak halk inançlarına dayanan uygulamaların, dinsel-büyüsel halk tıbbının geliştirilerek modern tıp içerisinde sağaltım amaçlı olarak yerleştirilmesinin başarılı sonuçlar ortaya koyduğunu göstermektedir.

Fotoğraf 17. Taştar Ata'da bulunan granit plaklar ve arka tarafında bulunan “Oboo”³³.

Taştar Ata'da dikkat çeken bir nokta da sonradan yapılmış olan Budistlere ve üç ilahi dine (İslâmiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik) ait küçük ibadethanelerin de yer almasıdır. Kurgana sağaltım için gelen insanlar aynı zamanda kendi dinlerinin inançları gereği bu küçük ibadethanelerde

³³ <https://knews.kg/2013/10/09/syin-valentinyi-matvienko-pojertvoval-sredstva-na-razvitie-goryi-spaseniya-tashtar-ata> [Erişim Tarihi: 05.09.2021]

dualarını etmekte, ibadetlerini gerçekleştirmektedirler. Türkistan coğrafyasında yer alan bu tarz mekânlarda yalnızca İslâm dinine ait ibadethaneler, mescit ve camiler bulunmaktadır. Taştar Ata kurganında yer alan ve sonradan yapılmış olan diğer ibadethanelerin de yapılmasındaki ilham kaynağının İslâm dininin bütünleyici olma özelliği ile diğer kültürlerle ve inançlara bağlı olan insanlara örnek olmasıdır. Taştar Ata kurganı farklı millet ve dinden insanları benzer amaçlarla bir araya getiren, kültleşmiş varlıklara dair inanç uygulamalarının açığa çıktığı, kutsal bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Taştar Ata'da görülen kült atalar kültüdür. İnançlar içinde en kapsayıcı özellikteki olan atalar kültü aynı zamanda kurganda gözlemlenen dağ, taş, ateş, ağaç kültleri ile de ilintilidir. Bu kültlerin varlığı kurganın içerisinde bulunan, kutsal birer varlık olarak kabul edilen, cansız olan ama ruhları olduğuna inanılan oboo, balbal, taş, dağ ve adak ağaçlarına dair hâlâ aktif şekilde varlığını koruyan inanç ve uygulamalarda gözlemlenmektedir. Kurganda varlığına dair izler olan bu kültler ve kültlere dair inanç uygulamaları aynı zamanda Tabiat ve Gök Tanrı inancıyla da ilişkilidir. Gök Tanrı inancı ile ilişkili olan, bizim de kurganda varlığını gözlemlediğimiz kültler, cansız ama ruhu olduğuna inanılan, insanları, tabiatı koruduğuna inanılan, bulunduğu yerin iyisi olarak görülen ve kutsal addedilen unsurlarla (dağ, taş, balbal, oboo, ateş, vd.) bir bütün olarak Türklere dair halk inançlarını oluşturmaktadır.

Taştar Ata'da gözlemlediğimiz ve detaylıca ele aldığımız kurgana özel olan uygulamalar Kırgız Türkleri için kutsal bir mekân olarak kabul edilen diğer kutsal mekânlardan ayrılmaktadır. Taştar Ata kurganında ruh inancı ve kült inançlara dair bu uygulamalar; (kutsal kabul edilen ağaçlara adak adama, nezir bağlama, kanlı kansız kurban uygulamaları, oboo oluşturma, vb.) şeklinde detaylanmaktadır. Kutsal olarak kabul edilen adak ağaçları etrafında görülen uygulamalar ağırlıklı olarak bölgeye has görülen kırmızı alıç ağacına değişik renklerde bez parçalarını bağlanmasıyla gerçekleştirilir. Oboolar etrafında da birden çok uygulama görülmektedir. Bunlardan ilki insanların beraberlerinde getirdikleri kurban sayılan nesnelere (çarşaf, şırınga vb.) oboonun üzerine bırakması şeklindedir. Diğer uygulamalar obooya taş atmak, oboonun etrafında dönmek, oboonun üzerindeki küçük taşlara asetat vd. kalemlerle dileklerini ve duygularını yazmak şeklindedir. Kurgandaki obooların bazıları eski dönemlere aitken bazıları da sonradan yapılmıştır. Eski dönemlerden kalan oboo büyükken diğer oboolar daha küçük boyuttadır. Türkistan coğrafyasında gerçekleştiren halk inançlarına dair kurban uygulamaları hayvanı kesmek (kanlı kurban), şeklindedir. Taştar Ata'da dikkat çeken nokta kesilen kurbanlık hayvanın kanının on bir ve on iki numaralı fotoğrafta görüldüğü gibi oboo üzerine saçılmış olmasıdır. Kurganda yer alan adak ağaçları kırmızı alıç ağacıdır. Dallarına bağlanan çaputlar sayesinde insanlar onun gücüne ve uzun yaşama erişeceklerine inanmaktadırlar. Diğer uygulamalar ise obooların etrafında ateş yakma, ateş etrafında dans etme şeklinde çeşitlenerek çoğalmaktadır. Kurgandaki 365 basamaklı taşlardan oluşturulan ve kurganın en tepesinde bulunan en büyük obooya kadar ulaşan uzun yola dair uygulamalar da bulunmaktadır. Bunlar ellere alınan taşların tüm basamakların aşılarak oboolara kadar taşınması, basamakların önünde başın üzerine koyulan taşla dua etmek şeklindedir. Balbalların etrafından yapılan uygulamalar ise daha çok etrafına küçük taşlar yığmak, ateş yakmak biçiminde tezahür eder. Kurgana dair yaptığımız incelemelerde kült inançlara dair uygulamaların eski dönemlerden günümüze ulaşanlar olduğu kadar bazılarının da sonradan oluşturulduğu (taşlara asetat kalemlerle yazılar yazılması) gözlemlenmektedir. Kurganda yapılan uygulamaların günün her vakti gündüz ve gece de yapıldığı gözlemlenmiş ancak buna dair detaylı ilgiye ulaşılamamıştır.

Taştar Ata'ya da hâkim olan halk inançlarının izleri aynı zamanda Kırgız Türklerinin atasözlerinde ve Manas Destanı'nın varyantlarında da görülmektedir. Kurganda iki ayrı efsanenin varlığına dair izler bulunmaktadır. Bunlardan ilki Taştar Ata kurganında kutsal varlık olarak kabul

edilen kahraman hakkında diğeri ise kurganın girişinden obooya kadar olan 365 basamaklı merdivenle ilgilidir. Taştar Ata'da açığa çıkan kültler; halk inanç uygulamalarına köken oluşturmakta ve açığa çıkan bu uygulamalar alkol ve madde bağımlısı insanların sağaltımı için planlanmış olan (LPT) Lapidopsikoterapi'ye de kaynaklık etmektedir. Kurganda gerçekleştirilen LPT uygulamaları "taş seçimi, taşla konuşmak, üzüntüyü ve sorunları ona aktarmak, Taştar Ata'ya hac ziyareti ve omuz üzerinden taşları atmak, "omuzlara binmiş olan ağır yükü atmanın sembolik ritüeli" şeklindeki aşamalardan oluşmaktadır. Kurganda yapılan uygulamalar bu anlamda sağaltım, arınma vd. birçok amaç doğrultusunda hekimler tarafından planlanmış ya da ziyaretçilerin kendi arzuları doğrultusunda bireysel olarak gerçekleşmektedir. Dolayısıyla Taştar Ata'da yapılan bazı uygulamalar çok eski dönemlere dayanmasa da köken olarak Animist, Şamanist, Gök Tanrı ve kült inançlarının harmanlamasıyla ortaya çıkmış yeni ama işlevsel açıdan benzer uygulamalardır. Sonuç olarak; kült inançlar doğrultusunda bir bütün olarak ele alınan Taştar Ata kurganının günümüzde hâlâ eski halk inançlarının aktif şekilde yaşatıldığı ve sağaltım amaçlı kullanıldığı kutsal bir mekân olarak varlık ve işlevini sürmekte olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

- Abazov, Rafis (2004). *Historical Dictionary of Kyrgyzstan*. Maryland & Oxford: The Scarecrow Press.
- Aitpayeva, Gulnara (2013). *Sacred Sites of the Southern Kyrgyzstan: Nature, Manas, Islam*. Kyrgyzstan: St. Art Ltd.
- Akmataliev, Almazbek vd. (2003). *Kaada Salttar-Ak Batalar*. El Adabiyatı Seriyası 29. Tom, Bişkek: Şam Basması.
- Alekseev, Nikolay Alekseeviç (1980). *Rannie Formı Religii Turkoyazıcınih Narodov Sibiri*. Novosibirsk: Nauka.
- Anohin, Andrey Viktoriviç (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. Çev. Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova. Konya: Kömen Yay.
- Arık, Durmuş (2005). "Kırgızlarda Kurban Fenomeni", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, s. 157-174.
- Atalay, Besim [Çev.] (1985) *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barthold, Wilhelm (1947). "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair". Çev. Abdülkadir İnan. *Bellekten*, S. 43, s. 515-539.
- Bayat, Ali Haydar (2016). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Bayat, Fuzuli (2006). "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü", *Folklor / Edebiyat*, C.12, S. 46, s.47-60.
- Bayat, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi*. C. 2. İstanbul: Ötüken Yay.
- Bayat, Fuzuli ve Çınar Minara Aliyeva (2008). *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Baylo, Tatyana (2005). "Yavleniye Veka", <https://www.msn.kg/ru/news/9439/>. [Erişim: 06.08.2021].
- Belli, Oktay (2002). "Türklerde Taş Heykel ve Balballar". *Türkler Ansiklopedisi*. C. 3. Ed. Hasan Celâl Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 1636-1643.
- Belyakov, Yevleni (2018). "Legenda O Memoriale Tashtar-Ata", <https://slovo.kg/?p=100292>. [Erişim: 05.07.2021].

- Besli, Ertan (2012). “Eski Türkçe ve Eski Türk Kültürü Açısından İnanç Sistemlerine Bağlı Kült İsimleri”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, V. 1, S. 1, s. 402-411.
- Birand, Hikmet (2008). *Alıç Ağacı ile Sohbetler*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Buluç, Sâdettin (1970). “Şaman”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. 310-335.
- Dıykanbayeva, Mayramgül (2009). *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültünün Yaşayan Kültüre Etkileri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Dıykanbayeva, Mayramgül (2013). “Kırgız Türklerinde Evlilik ve Buna Bağlı İnanışlar”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49, s. 131-144.
- Dilek, İbrahim (2020). “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, *Bilig*, S. 95, 47-77.
- Doğan, D. Mehmet [Hz.]. (1989). *Büyük Türkçe Sözlük*. 6. bs., İstanbul: Beyan Yayınları.
- Emiroğlu, Kudret ve Suavi Aydın (2003). *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet B. ve Ziyat Akkoyunlu [Haz.] (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divân Lugâti't-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem, Mustafa (2000). *Kırgız Türkleri*. Ankara: ASAM Yayınları.
- Eroğlu, Eren Fehmi (2020). “Obo Kültü ve Muğla Meke Köyü Oboları”, *Bayterek*, Aralık, Y. 3, S. 2, s. 46-73.
- Eroğlu, Türker ve Hatice Kılıç (2005). “Türk İnançları ve İnanışlar”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 49, s. 751-770.
- Esin, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Günay, Ünver ve Harun Güngör (2003). *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Güngör, Harun (2012). *Türklerin Din Etnolojisi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Harva, Uno (2014). *Altay Panteonu*. Çev. Ömer Suveren. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Hassan, Ümit (1985). *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- İnan, Abdülkadir (1962). *Hurafeler ve Menşeleri*, Ankara: Nur Matbaası.
- İnan, Abdülkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- İnan, Abdülkadir (1968). *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnik, Barışcan (2020). *Şehir-Mezar-Ma'bed İlişkisi*, Kahramanmaraş: Samer Yayınları.
- İsimsiz (2013). “Sacred mount of Tashtar-Ata” <https://nomadsland.ch/en/before-you-go/kyrgyzstan/culture/sacred-mount-tashtar-ata> [Erişim: 20.08.2021].
- İsimsiz (2014). “Tashtar Ata”, <https://nazaraliev.com/tashtar-ata> [Erişim: 06. 08. 2021].
- İsimsiz (2018). “Sıymıktuu Cerler”, <http://worldnomadgames.com/kg/page/Syimyktuu-zherler>, [Erişim: 13.07.2021].
- İsimsiz (2013). Mindcrafting, <https://nazaraliev.com/ampn/405%20E. T> [Erişim: 17. 09. 2021]

- İsimsiz (2013). Pochemu Vybirayut Meditsinskiy Tsentraz Nazaraliyeva? <https://nazaraliev.com/> [Erişim: 17.09.2021].
- Kafesoğlu, İbrahim (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlığı.
- Kafesoğlu, İbrahim (1998). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Karataev, Olcabay Kubatbekoviç ve Eraliyev Salaydın Nuraliyeviç (2005). *Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük*, Bişkek: Jusup Balasagin Atındağı Kırgız Uluttuk Universiteti.
- Kırbaşev, Keneş (1990). *Toltoy*, El Adabiyatı Seriyası 8. Tom, Bişkek: Şam Basması.
- Kuun, Comes Géza [Ed.]. (1880). *Codex Cumanicus*, Budapeştini: Editio Scient. Academia Hung.
- Maynagaşev, Stephan Dimitri (1974). Beltir Türklerinde Gök Tanrıya Kurban Töreni, Çev. Abdulkadir İnan. *Türk Folklor Araştırmaları*, 26, 15, 305, Aralık, 7174-7178.
- Musaev, Samar (1995). *Manas Kırgız Elinin Batırdık Eposu II. Kitep*, Bişkek: Kırgistan Basması.
- Murzaraimov, Bakıt (2006), “Günümüzde Kırgızlar Arasında Yaşamakta Olan İslâm Öncesi İnanç, Örf ve Âdetler”. *Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi*, C. 1, S. 1-2, s. 120-131.
- Nazaraliev, Cenishbek vd. (2014). “Palomnichestvo, kak sostavnaya chast' psikhoterapevticheskogo metoda «Tashtar-Ata» v lechenii narkomanii i alkogolizma”, <https://nazaraliev.com/palomnichestvo-kak-sostavnaya-chast-psikhoterapevticheskogo-metoda-tashtar-ata-v>, [Erişim: 05.07.2021]
- Ocak, Ahmet Yaşar (2002). *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orozobaev, Mayramgül (2010). Kırgızca'daki İslam Dışı Geleneksel İnanç ve İnanışlarla İlgili Söz Varlığı, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Ögel, Bahaeddin (2010). *Türk Mitolojisi*. C. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Örnek, Sedat Veyis (1962). “İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 20, S. 3-4, s. 255-261.
- Örnek, Sedat Veyis (1971). *Etnoloji Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Örnek, Sedat Veyis (1995). *İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Özarslan, Metin (2003). “Türk Kültüründe Ağaç ve Orman Kültü”, *Türkbilig*, 2003/5, s. 94-102.
- Özarslan, Metin (2009). “Üsküdar'da Yatır ve Ziyaret Yerleri”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 2, S. 3-4, s. 300-308.
- Özarslan, Metin (2014). “İpek Yolu'nda Âşık Edebiyatı ve Halk Hikâyeleri”, *20. Uluslararası İpek Yolunda Türk Dünyası Kültürel Mirası Bilgi Şöleni Bildirileri*, Ed. Fahri Atasoy. Ankara: Türk Ocağı Genel Merkezi Yayınları.
- Özarslan, Metin (2014). “Şark Dünya Görüşüne Göre Kutsal Sayıların Oluşumu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 54, S. 2, s. 155-166.
- Özarslan. Metin ve Ezgi Oya Gümüş (2021). “Ardıç Ağacı ve Tütsü Olarak Kırgızistan'da Kullanılması”, *Doğan Kaya Armağanı C. II*, Sivas: Vilayet Kitabevi.
- Parlatır, İsmail vd. (1998). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Polat, Kemal (2008). *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Polat, Kemal (2017). “Kutsal Nesnelere İlgili Halk İnanışları”, Halk İnanışları El Kitabı, Ed. D. Arık ve A. H. Eroğlu, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Radloff, Wilhelm (2008). *Türklük ve Şamanlık*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Radloff, Wilhelm (1899). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, Opit slovarya tyurkskih nareçiy II*. Sanktpeterburg.
- Roux, Jean Paul (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Sadikov, Canıl ve Kaysıl Şubaeviç Kuliev (1992). “Kırgız Respublikasının Mamlekettik Gimi”, <http://www.president.kg/kg/kyrgyzstan/mamlekettiksimvoldor>, [Erişim: 21.07.2021]
- Sıdıkov, Anarbay Namitaeviç (2015). Tengrianstvo-Narodnaya Vera, <https://tengrifund.ru/tengrianstvo-narodnaya-vera.html>, [Erişim: 21.07.2021]
- Şemseddin Sami (1985). *Temel Türkçe Sözlük [Kamûs-ı Türkî]*, 2. Cilt, İstanbul Tercüman Yayınları.
- Şerşenbekovna, Kulnar İmanakunova (2017). *Orto Mektepterge Kırgız Tili cana Sabagında Okuuçulardın İşmerdüülügün Örkündötüüdö Makaldardı Koldonununun Tehnologiyası*, Bishkek: İ. Arabaev Atındağı Kırgız Mamlekettik Üniversitesi.
- Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (1991), C. 2, İstanbul: Risale Yayınları. 351.
- Tanyu, Hikmet (1968). *Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Tanyu, Hikmet (1973). *Dinler Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Tezcan, Mahmut (1997). *Kültürel Antropoloji*. Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.
- Tokoev, Talaybek vd. (2014). “Assotsiativdik Sözdüktün Maanisi Jana Anı Tüzünün Printsipteri”, *Izvestiya Vuzov Kyrgyzstana*, 6, s. 282-293.
- Uzun, Gülsine (2006). *Doğu Türkistan Kırgızlarından Derlenmiş Metinler*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Voronina, Elena (2013). “Na gore Taştar-Ata otrırlı duhovno-arhitekturnıy kompleks dlya palomnikov”, https://www.vb.kg/doc/233672_na_gore_tashtar_ata_otkryli_dyhovno_arhitektyrnyy_kompleks_dlya_palomnikov.html. [Erişim: 09.08.2021]
- Yıldız Altın, Kübra (2021). *Türk Kültüründe Atalar Kültü*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yoder, Don (2009). “Halk Tıbbı ve Modern Tıp” [Çev. Sibel Yoğurtçuoğlu ve Ayfer Gülüm], *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar III*. Haz. Öcal Oğuz vd., Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Yudahin, Konstantin Kuzmiç (1985a). *Kirgizsko-Ruskiy Slovar Kiniga 1*, Frunze: Glavnaya Redaksiya Kirgizskoy- Sovetskoy Ensiklopediya Basması.
- Yudahin, Konstantin Kuzmiç (1985b). *Kirgizsko-Ruskiy Slovar Kiniga 2*, Frunze: Glavnaya Redaksiya Kirgizskoy- Sovetskoy Ensiklopediya Basması.
- Yudahin, Konstantin Kuzmiç (1988a). *Kırgız Sözlüğü. 1.Cilt*, Çev. Abdullah Taymas. Ankara: Türk

Dil Kurumu Basımevi.

Yudahin, Konstantin Kuzmiç (1988b). *Kırgız Sözlüğü. 2.Cilt, Çev. Abdullah Taymas*. Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi.